

Гордан Б. БОЈКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КРАЈИШТА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ – ПЕТРУШКО И ЛИПОВАЧКО КРАЈИШТЕ**

Апстракт: О крајиштима у средњовековној Србији већ је писано у нашој историографији. Писани извори садрже податке о појединим од њих. Она су контролисала пограничне пределе и штитила унутрашње области средњовековне српске државе од пљачке и непријатеља. Резултати новијих, пре свега теренских истраживања области Петрушког и Липовачког крајишта, пружају увид у њихово функционисање, чиме се овај рад поглавито бави.

Кључне речи: крајишта, Петрус, Липовац, средњи век, тврђава.

Милош Благојевић је први обрадио тему крајишта у нашој историографији, на основу изворне грађе за поједина од њих. Синиша Мишић допунио је резултате његових истраживања управо на примеру Петрушког крајишта и доказавши несумњиво постојање Липовачког крајишта.

Реч крајина старословенског је порекла. Код Срба је први пут забележена у IX веку, као лично име. Од X века појављује се у изворима као израз за пограничну област. (Благојевић 1987: 29; Мишић 2010: 121). У Законику цара Душана крајишта се помињу као управно територијалне јединице којима управља властелин крајишник (Новаковић 1898: 112, 232, 143, чл. 145, 49). Средином XIV века крајишта се ни у организационом погледу, нити по обиму, не могу изједначавати са жупама. Крајишта се поменути четрдесет петим чланом Душановог законика изричито наводе као засебне територијално-организационе целине. Могла су се састојати од две, или више жупа (Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Крајиштем је управљао властелин-крајишник. Он је приликом преузимања дужности крајину добијао у државу, што је обично значило на доживотну управу. Крајине нису биле баштине, али су властела-крајишници у својим крајинама били најмоћнији баштинници (Благојевић 1987: 31, 33; Мишић 2010: 121).

Властела крајишници били су дужни да се старају о реду и закону на крајишту, да прогоне разбојнике и спречавају непријатељску војску да пљени државну територију у унутрашњости државе. За разбојницима су организоване потере-*йошечнице*, а за борбу

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-8338-1758, gordanb7@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

против непријатеља дизала се „војска крајишћина“ (Новаковић 1897: 177, 231, 232; Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Од ове обавезе у појединим случајевима нису ослобађани ни манастирски поседи у крајиштима (Атанасијевић 1922: 14; Мишић 2010: 121). Значај обавезе заштите унутрашњости државе од пљачкашких и непријатељских упада истичу и мере које Душанов законик предвиђа уколико неки властелин-крајишник не испуни своју дужност. У случају да непријатељска војска прође кроз крајиште и врати се истим путем, властелин-крајишник је имао надокнадити штету причињену земљи царевој у унутрашњости. Уколико би разбојници успели да упадну у унутрашњост државе преко неког крајишта и врате се истим путем, властелин-крајишник је морао да штету причињену унутрашњости надокнади седмоструко (Новаковић 1897: 177, 231, 232; Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Крајишта су, према томе, обезбеђивала пограничну област и пружала сигурност територијама у унутрашњости државе (Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121).

Средњовековна крајишта организована су око тврђаве која је била војни и административни центар крајишта, не нужно и привредни (ЛГТССВ 13; Мишић 2010: 127). Овим тврђавама могао је управљати властелин-крајишник, али је било и случајева да владар за њиховог команданта постави свог кефалију. Кефалија је управљао само тврђавом, док је властелин-крајишник и даље управљао крајином. Кефалије су биле везане за владара, јер их је он смењивао и постављао по својој вољи, без обзира где им је баштина. Властелини-крајишници су били везани за своје баштине, које су се увек налазиле у тим крајинама (Благојевић 1987: 33). Владар се могао умешати и у сређивање прилика на крајишту, попут краља Милутина, који је 1306. године у Врањско крајиште послао свог теучију и казнаца да среде прилике везане за земљишне односе (Благојевић 1987: 32). Командовање крајишким војскама и заштита државе остајали су увек у рукама властелина крајишника. Према изнесеном, заштита унутрашњости државе била је најважнија дужност властелина-крајишника у очима владара, а крајишта су имала наглашену одбрамбену функцију.

Продором српске средњовековне државе у долину Велике Мораве и утврђивањем источне државне границе на Кучајским и Хомољским планинама, у њен састав је ушао и простор од Велепољске реке, преко Ражња и Сталаћа, до Равног. У изворима се у XII и XIII веку на том простору помињу само жупа Поморавље и трг Болван, на Цариградском друму, траси старог римског „Војног друма“ (*Via militaris*). Такво стање чини насељеност овог подручја уштитим (Мишић 2003: 2-3; детаљно о Болвану види: Мишић 2009: 15-19). До промене је дошло услед насељавања ове области, која је изгледа била посебно изражена шездесетих година XIV века. Она је довела и до појаве нових управно-територијалних целина: Петрушког крајишта и Липовачког крајишта. Извори помињу и жупу Дубравницу на десној обали Велике Мораве, између данашње Ђуприје и Сталаћа. Ова жупа је морала бити део Петрушког крајишта (Мишић 2003: 6-7; Исто 2010: 122, 127). Тиме се оно простирало између државне границе на истоку и Велике Мораве на западу, обухватајући путне правце из Бугарске према унутрашњости државе.

Источна граница српске средњовековне државе са Бугарском ослањала се на Кучајске и Хомољске планине, како је већ речено. Ова граница се до 1413. године није значајно мењала. Од Ниша и Велепољске реке, пружала се на север, преко Сврљишких

планина, обронцима планине Девице, обухватајући долину Топличке реке и оставајући долину Сврљешког Тимока у Бугарској. Настављала је јужним обронцима Озрена, тако да су Болван и Липовац у Липовачком крајишту били истурене тврђаве са српске стране. Од Моравичке клисуре на северу граница је ишла на јужне и западне обронке планине Ртањ, оставајући превој Честобродницу на српској страни. Ту се у селу Извор, последњем насељу са српске стране, налазила и мимоходна царина у средњем веку. Долина Црне реке остајала је у Бугарској. Даље је граница ишла обронцима планина Малиник и Велики Крш на планину Мироч. На Дунав је избијала источно од ушћа Поречке реке. Поред Липовачког и Петрушког крајишта, ову границу штитиле су и тврђаве Ждрело и Вишеслав, а од доба деспота Стефана Лазаревића и Голубац (Атанасијевић 1922: 14; Мишић 2010: 124, 125, 126; О источној граници Србије са Турском детаљно види: Мишић 1987: 85-86).

Петрушко крајиште формирано је око тврђаве Петрус, која је лежала на брду Бабе, изнад села Лешја које постоји и данас. Остаци једне куле су и данас видљиви изнад тог села (Михаљчић 1968: 264-267; Мишић 2010: 126-127; упореди: Брмболић и други 2011). Крајиште је лежало од државне границе на истоку до десне обале Велике Мораве на југу, обухватајући и жупу Дубравницу. Развође реке Раванице било му је граница на северу а на југ се пружало до савременог Ражања, где се граничило са Липовачким крајиштем (Благојевић 1987: 38; Мишић 2003: 3; Исто 2010: 122, 125). Савремени Ражањ припадао је Петрушком крајишту. Одатле се граница пружала брдом, преко савременог села Црни Као ка савременом селу Рујишту у ражањској општини, где је ударала у планину. У оквиру Петрушког крајишта остављала је територију савременог села Подгорац и, највероватније, савременог села Грабовоц, о чему више речи даље (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Мада се ослањало на планине, већи део територије овог крајишта је равничарски. Са положаја на коме се налази тврђава Петрус, значајан део овог крајишта је видљив и голим оком, што је пружало могућност непосредног надзирања прилика из саме тврђаве.

Два до три километра источније од Петруса на улазу у клисуру реке Грзе којом се избија на превој Честобродница, налазило се већ поменуто село Извор са мимоходном царином. Тиме је тврђава контролисала пут ка превоју Честобродница којим се ишло из долине Велике Мораве у долину Тимока, на бугарској страни. Према поменутом селу Извор, тај пут се у средњем веку називао Изворски пут и почињао је у тргу Паракиновом броду (данашњи Параћин), пружајући се правцем запад-исток, ка Честобродници. (Благојевић 1987: 38; Мишић 2010: 125; Бојковић 2010: 141-147). Пут је пролазио између брда Бабе, на коме је лежао Петрус и Чокића брда, које гради кањон реке Црмнице. Ово брдо спречава поглед из Петруса на северни део крајишта, као и на сам кањон Црмнице. На њему су видљиви трагови утврђења са богатим средњовековним слојем, које је било активно у време постојања крајишта. У самом кањону и данас постоје остаци бројних сакралних објеката из средњег века, од монашких испосница, до манастира. Међу њима се истичу остаци утврђеног манастира Намасије, у изворишном делу реке, испод релативног проходног брда према истоку и бугарској граници. Добро очувани остаци утврђења са кулама видљиви су и до више од једног метра висине над тлом. Над самом реком налазила се главна кула

одбране манастира, са ограђеним простором за посаду и озиданим отвором изнад саме реке, за захватање воде, који је посадицима обезбеђивао заштићен извор питке воде (теренска истраживања спроведена 2017. године, под руководством проф. др. Синише Мишића; о археолошким истраживањима овог краја детаљно: Брмболић и други 2011). Заједно са тврђавом на Чокића брду на излазу из клисуре, овај манастир са тврђавом затварао је простор клисуре, унутар кога су се налазиле монашке заједнице. Тиме је пружана стална контрола и заштита овог простора. Утврђење на Чокића брду је обезбеђивало визуелну везу са војним и управним центром крајишта, затварало кањон, чувало превоје ка Црној реци (тада у Бугарској) и служило као осматрачница ка његовим најсевернијим деловима, који из Петруса није био видљив.

Западним ободом Петрушког крајишта, како је већ речено, трасом некадашњег римског „Војног друма“, пролазио је средњовековни пут ка граду Нишу. На територији Петруса пут је скретао ка југоистоку и Болвану. На излазу из савременог села Подгорац на путу према савременом селу Грабовац лежи брдо Градац. На његовом заравњеном врху у густој шуми налазе се остаци тврђаве. Зидана је каменом повезаним кречним малтером, што је смешта у средњи век. Бедеми обухватају површину око 80x100 метара, са видљивим остацима две куле: једном одбрамбеном, према југоистоку и једном кулом-мотриљом, на северној страни бедема. Могуће је да је постојала и трећа кула, али због густине вегетације и лошег стања бедема, то није било могуће утврдити рекогносцирањем терена. У централном делу утврђења и даље су видљиви остаци камене грађевине, али се о њима ништа више не може рећи. Такође се могу видети и остаци камених зграда уз бедеме (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Сама тврђава налази се на делу крајишта према унутрашњости државе, у пределу ниских брда, изнад значајног путног правца, свакако на самој граници Петрушког крајишта, са Липовачким крајиштем на југоистоку. Удаљена од самог Петруса, очигледно је на овом делу крајишта била у функцији заштите важног путног правца и одржавања реда и поретка у име властелина-крајишника. Граница самог крајишта према Липовачком крајишту простирала се свакако до ове тврђаве и није могла бити далеко од ње према југоистоку.

Према изнетом стању на терену намеће се закључак да је властелин-крајишник непосредно контролисао значајну област око града Петруса и бранио најважнији гранични прелаз на својој територији. Област кањона реке Црмнице, била је посебно утврђена, како због присуства монашких заједница, тако и због контроле терена који није био доступан из Петруса, мада је лежао у његовој близини. Тврђава на Чокића брду имала је и посебну улогу у надзирању северног дела крајишта. На важном путном правцу на удаљеном југоисточном делу Петрушког крајишта заштиту пута и поретка обављала је тврђава на брду Градац. Путем ових тврђава властелин-крајишник остваривао је непосредан увид у стање на крајишту и заштравао највероватније правце продора непријатеља и пљачкаша.

На југоисток од Петрушког крајишта настављало се Липовачко крајиште. Ово невелико крајиште обухватало је разуђен, пре свега брдски и планински предео на самој граници Србије и Бугарске. С обзиром на конфигурацију терена може се претпоставити да је значајан број становника уживао влашки статус, положај који је играо важну улогу у крајишким војскама. Може се претпоставити да је крајем XIV

и почетком XV века број села и домаћинстава у Липовачком крајишту био сличан броју села и домаћинстава у нахији Болван, коју су османлије основале на тој територији - према првом познатом турском попису износио је 43 села са 2200 домаћинстава. Према истом попису, у Петруској нахији убележено је 95 села са 3 000 домаћинстава (Зиројевић, Ерен 1968: 383, 384, 387, 401; Благојевић 1987: 38; Мишић 2010: 127). Мада мање од Петрушког, Липовачко крајиште је имало готово идентичан број домаћинстава у више од два пута мање села. Својим положајем затварало је горске прелазе према Бугарској и обезбеђивало „Војни друм“, најпроходнији путни правац ка тој земљи. Тиме је оно контролисало важне саобраћајнице према Бугарској, ка Цариграду и Солуну (Мишић 2003: 3, 4, 5). Граница крајишта на северу, према Петрусу већ је описана. На истоку и југу граница му је следила државну границу према Бугарској. На западу граничило се са жупом Загрлата, на развођу Јужне Мораве.

Војни и управни центар крајишта био је у тврђави Липовац. Подигнут је као седиште локалног властелина, пре косовског боја, на готово окомитим стенама, на положају од природе утврђеном, према тадашњој граници са Бугарском (Поповић 2002: 157-178; теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). На заравни под градом господари крајишта подигли су задужбинску цркву Светог Стефана, данас манастир. Археолошка ископавања открила су две породице властеле крајишника, обе трагичне судбине. Прва породица је из друге половине XIV века. Ова породица је изумрла прераном смрћу наследника властелина-крајишника, ктитора цркве (Поповић 2002: 157-178). Сам властелин-крајишник могао би се повезати са Витомиром, другим учесником „Цреповог боја“ - боја на Дубравници од 25.12.1380. године, у коме је крајишка војска под командом петрушког крајишника Црепа Вукославића победила османску војску. Уз Црепа, као учесника у овој победи, српски летописи помињу и неког Витомира, свакако зато што је био командант значајног континента војске. Како је и Липовачко крајиште стајало на путу османског напада, вероватно да је у питању његов властелин-крајишник који је спојио снаге са Петрушким крајишником. Команда је природно припала оном на чијој територији се битка водила, а који је имао и више војника - Петрушким крајишнику Цепу Вукославићу (Стојановић 1927: 113, 214; Благојевић 1987: 37; Мишић 2003: 6, 3, 4; Мишић 2010: 123-124).

Други безимени властелин-крајишник Липовачког крајишта погинуо је приликом напада челеби-Мусе на Србију 1413. године. Липовац се покушао одупрети овом великом нападу на источну српску границу. Османлијске чете су том приликом опселе тврђаву, док су акинџијски одреди напали Петрус, а продрли су чак и до удаљеног Браничева, на Дунаву. Властелин-крајишник и посада борили су се до краја. Град је уништен и више никад није обновљен. Центар крајишта измештен је у оближњи Болван (Мишић 1987: 78; Исто 2010:126; о походу принца Мусе на Србију 1413. године детаљно види: Мишић 1987: 75-88).

Болван је био тврђава, али и трг. Развио се захваљујући трговини сољу која се из Угарске увозила преко Браничева. Из складишта соли у Болвану се со даље дистрибуирала, а могла се наћи и у Приштини. Монахиња Евгенија (кнегиња Милица) је 1395. године са трга у Болвану даровала двојицу својих људи, Доју Балусевића и Рашу Рађевића, као и 500 крушица соли годишње, манастиру Светог Пантелејмона

на Светој Гори (Мчаденовић 2007: 295; Динић 1978: 109-110; Бојковић 2022: 112). Све то указује да је ова трговина била раширена и довољно уносна да заинтересује и владарску породицу Хребељановића да учествује у њој. Сама тврђава Болван лежи на брду, на левој обали реке Моравице, на улазу у Моравичку клисуру, на споју равнице и брда. Простирала се на површини од око једног хектара и имала је бар две куле. Како је брдо зарасло у густу шуму, без рашчишћавања терена и евентуалних сондажних истраживања, ништа се више не може поуздано тврдити (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Болван је затварао пут према Нишу и Бугарској и контролисао путеве и равничарски део крајишта, удаљен од горског Липовца.

У планинском крају, код савременог села Миљковац, на брду Железник, локалитет Градиште, леже и данас јасно видљиви остаци утврђења. Супротно од ње, на путу ка савременом селу Церју, налазе се остаци једне куле, са прилично очуваним зидом. Ова утврђења контролисала су горске прелазе у тадашњу Бугарску. Тврђава на путу према селу Церју вероватно је била гранична српска средњовековна тврђава (теренска истраживања спроведена 2022. године, од руководством проф. др. Синише Мишића). Ова утврђења истовремено су омогућавала и непосредну контролу истурених области. Како је већ речено, мада невелико, Липовачко крајиште врло је разуђено, а планински рељеф онемогућава да се, попут Петруса, осматрањем из главне тврђаве, контролише већи део крајине. С тога је на овом подручју саграђено више мањих утврђења, уз две веће - Липовац и Болван. Мора се приметити да су с обзиром на рељеф крајишта и његову невелику територију већина ових мањих утврђења била заправо утврђене куле-мотриље, а не тврђаве. У сваком случају, функција свих њих била је осматрање и узбуњивање крајишта, заштита путних праваца и контрола територије.

Мада различите топографије и обима Петрушко и Липовачко крајиште показују и неке сличности у унутрашњем распореду сачуваних и лоцираних тврђава. Сами центри крајишта били су оријентисани према државној граници. Према деловима крајишта који се нису могли уочити непосредним осматрањем из седишта властелина-крајишника зидане су мање тврђаве. Њихова функција била је пре свега осматрање и извештавање властелина-крајишника, контрола околине и чување путева. Преко њих су властелини-крајишници контролисали ситуацију и у забаченијим деловима својих крајина.

ИЗВОРИ

- Атанасијевић 1922: Драгутин Атанасијевић. *Српски архив Лавре Айфонске*, Споменик СКА, Београд.
- Младеновић 2007: Александар Младеновић. *Повеље и писма деспоина Стефана Лазаревића*, Београд.
- Новаковић 1898: Стојан Новаковић. *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд.
- Зиројевић, Ерен 1968: Олга Зиројевић, Ерен И. *Попис области Крушевца, Тойлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)* Врњски часопис 4, Врање.
- Стојановић 1927: Љубодраг Стојановић. *Сџари српски родослови и лејојисци*, Српска Краљевска Академија, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- ГТССВ – Лекикон градова и њихова средњовековних српских земаља: према њиховим изворима, За-вод за уџбенике, Београд 2010.
- Благојевић 1987: Милош Благојевић. *Крајишћа средњовековне Србије од 1371-1459 године*, Историјски Гласник: орган Историског друштва Народне републике Србије 1-2, Београд, 29-42.
- Бојковић 2010: Гордан Бојковић. *Параћин у средњем веку*, Весник: орган војних музеја, 37, Београд, 141-147.
- Бојковић 2022: Гордан Бојковић. *Великоморавска долина у средњем веку*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, Лепосавић.
- Брмболић и други, 2011: Марин Брмболић, Зоран Пургер, Јосиф Гolec и други, *Мала Светица Гора у клисури реке Црнице*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.
- Динић 1978: Михаило Динић. *Српске земље у средњем веку, Историјско-географска ситуација*, Српска књижевна задруга, Култура, Београд, (црпир: Сима Ђирковић).
- Михаљчић 1968: Раде Михаљчић. *Где се налазио град Пејрус*, Прилози КЈИФ 34, 3-4, Београд, 264-267.
- Мишић 2010: Синиша Мишић. *Пејрушко и Липовачко крајишће од половине XV века до 1459 године*, Историја Поморавља и два века од варвариске битке, Тематски зборник, Историјски архив Крушевац, 121-128.
- Мишић 2003: Синиша Мишић. *Жује Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка до независности: 1806-1876. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2. септембра 2006. године у Алексинцу, Институт за новију историју Србије, Београд, 2-11.
- Мишић 2009: Синиша Мишић. *Болван у средњем веку*, Караџић: часопис за историју, археологију, етнологију и уметност, Завичајни музеј Алексинац, 15-19.
- Мишић 1987: Синиша Мишић. *Поход сулџана Мусе на Десџоховину 1413. године и источна српско-џурска граница*, Историјски гласник: орган Историског друштва Народне републике Србије 1-2, Београд, 75-88.
- Поповић 2002: Марко Поповић. *Липовац: Трагови средњовековној властџеоској боравишћу*, Саопштења 34, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Београд, 157-178.

Gordan B. VOJKOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF THE KRAJISHTA OF THE MEDIEVAL SERBIA – KRAJISHTA OF PETRUŠ AND LIPOVAC

SUMMARY

Krajišta, or krajine, were documented in historical sources and already were explored in Serbian historiography. Those territories were situated on border of the Serbian medieval state, with main purpose to protect the innerland of the kingdom. They were formed around one, main fort. Recent research of the krajinas around forts in Petrus (*Petruško krajište*) and Lipovac (*Lipovačko krajište*), shows that those territories and their main routes were controlled by system of the fortifications that allowed surveillance over their territory, and protection over the main roads.

Keywords: krajište, Petrus, Lipovac, Middle Ages, fortress.